

Л.В. ДІДИК

Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя
вул. Кропив'янського, 2, м. Ніжин, 16602, Україна

РОСЛИННИЙ ПОКРИВ КОЗАРСЬКОГО ЛІСОВОГО УРОЧИЩА НА ПІВДЕННОМУ ЗАХОДІ ЧЕРНІГІВЩИНИ

Ключові слова: Чернігівська область, лісовий масив, рослинний покрив, рідкісні угруповання, рідкісні види

Козарське урочище є частиною лісового масиву, розміщеного між селами Козари (Носівський р-н) та Кобижча (Бобровицький р-н) Чернігівської обл., входить до складу Іржавецького лісництва Ніжинського державного лісового господарства і займає площу 1910 га.

За «Геоботанічним районуванням УРСР» [2] територія дослідження знаходиться в межах Бобровицько-Бахмацького геоботанічного району галофільної рослинності, лучних степів, низинних боліт і в'язово-дубових лісів Бахмацько-Кременчуцького геоботанічного округу Лівобережнопридніпровської підпровінції Східноєвропейської провінції Європейсько-Сибірської лісостепової області, за фізико-географічним районуванням [6] — у Бобровицько-Лосинівському фізико-географічному районі Північнодніпровської терасової рівнини Лівобережно-Дніпровської провінції Лісостепової зони.

До початку наших обстежень цей регіон був майже не дослідженим з ботанічного погляду. Окремі відомості про його рослинність подані лише у праці С.О. Мулярчука і датуються 1960-ми роками [3].

Флору і рослинність Козарського урочища ми вивчали у 2007—2008 рр. Більшу частину його території займає лісова рослинність, близько 10 % площі — болота. Русло р. Остер огинає масив з півночі, він почленований системою невеликих приток Остра різного порядку. По долинах приток сформувалися заболочені смуги. Є піщані підвищення і заболочені зниження, плескати ділянки з різними типами ґрунтів, на яких формуються різні типи рослинності. Рослинний покрив досить різноманітний і цікавий з нозологічного погляду.

Лісова рослинність представлена переважно дубовими та дубово-сосновими лісами (карта). Менші площі займають соснові, березово-дубові, березово-соснові та вільхові ліси. Дубові ліси формації *Querceta roboris* розміщуються, в основному, в центральній та південній частинах досліджуваного масиву на відносно багатих сірих лісових і дерново-підзолистих ґрунтах. Досить великою є частка лісів з групи асоціацій *Querceta frangulosa*. Найпоширеніші асоціації цієї групи — *Quercetum franguloso-convallariosum*, *Quercetum franguloso-graminoso-convallariosum*. Ці ділянки утворені поростевим *Quercus robur* L. III бонітету (зімкненість крон 0,6—0,7) заввишки 26—28 м, з середнім діаметром стовбура — 30—32 см, віком — 50—55 років. Підріст *Q. robur* відсутній, поодинокі трапля-

ється підріст *Tilia cordata* Mill. Підлісок складений *Frangula alnus* Mill. (0,3) заввишки до 3 м, подекуди зростає *Sorbus aucuparia* L. висотою 4—6 м. Трав'яний покрив двоярусний, досить рівномірний, із проективним покриттям 80 %. Перший ярус (розріджений) формує *Pteridium aquilinum* (L.) Kuhn. У другому домінує *Convallaria majalis* L. (65 %), співдомінантом іноді виступає *Festuca rubra* L. Серед асектаторів відзначимо *Majanthemum bifolium* (L.) F.W. Schmidt, *Milium effusum* L., *Melampyrum nemorosum* L., *Cruciata glabra* (L.) Ehrend., *Calamagrostis arundinacea* (L.) Roth.

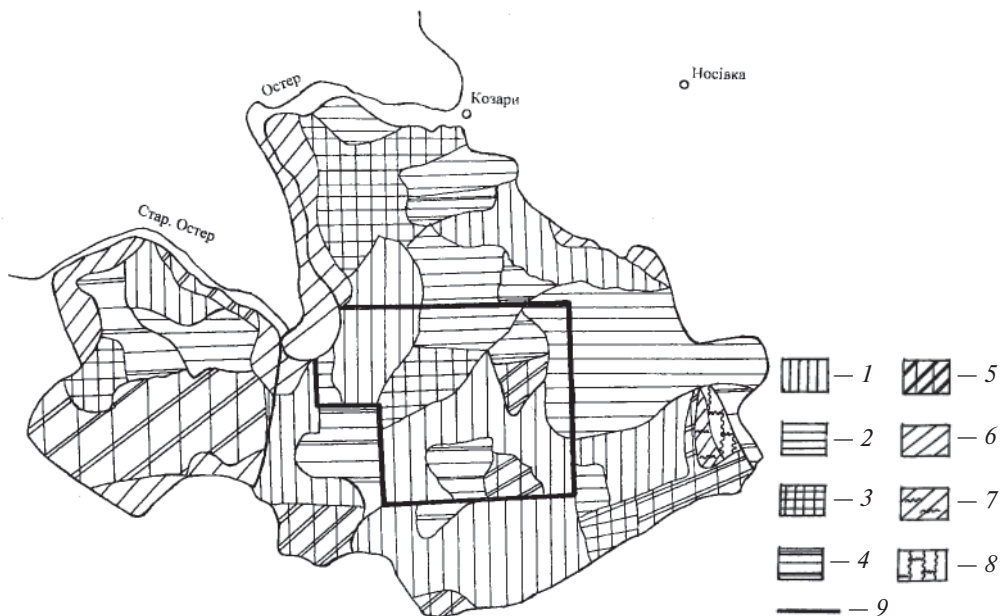
Деякі дещо підвищені ділянки лісу, на яких наявні ценози асоціацій *Quercetum convallariosum*, *Quercetum pteridoso-convallariosum*, *Quercetum conallarioso-graminosum*, утворені дубами (віком до 80 років), багаті за флористичним складом. На невеликих площах у масиві формуються угруповання *Quercetum junipero-graminoso-convallariosum* — рідкісні для досліджуваного регіону й України загалом.

Одноярусний деревостан із зімкненістю крон 0,6—0,7 утворює *Q. robur* віком 60—70 років, заввишки 28—30 м, діаметром 38—40 см, II бонітету (на цих особинах багато сухих гілок, крони вузькі, є навіть окремі сухі дерева, стовбури часто вкриті лишайниками). Дуб відновлюється шляхом утворення кореневої порості. Основою підліску цих рідкісних угруповань (квартали 71—72) є *Juniperus communis* L. із зімкненістю крон 0,3—0,4 — регіонально рідкісний бореальний вид на південній межі ареалу. В Україні поширений на Поліссі, в Карпатах, зрідка — на півночі Лісостепу [8]. Поодинокі куртини *J. communis* видовженої форми площею до 8 м² (екземпляри виду заввишки до 1,5 м) виявлені майже на всій ділянці. Численні особини *J. communis* ми зафіксували на ділянці близько 720 м², тут вони мали висхідну (кущову) форму, плодоносили і досягали висоти 3—4 м. Часто трапляються молоді рослини виду до 1 м заввишки. У глибині лісу ми відзначили досить чисельні групи молодих та невеликих *J. communis*. Отже, вид розселюється по лісових ділянках масиву.

Крім даного виду, до складу підліску входять *Sorbus aucuparia*, *Crataegus curvisepala* Lindm. та *Frangula alnus* (висотою 2—4 м). У підрості — *Tilia cordata*, *Populus tremula* L., *Ulmus laevis* Pall. У трав'яному покриві (проективне покриття — 80—90 %) домінує *Convallaria majalis* (60—65 %), асектаторами є *Festuca rubra* (10 %), *Elytrigia repens* (L.) Nevski (5—7 %), *Poa pratensis* L. (2—4 %), *Melica nutans* L. (1—2 %). Поодинокі ростуть *Torilis japonica* (Houtt.) DC., *Laserpitium prutenicum* L., *Scrophularia nodosa* L., *Fallopia dumetorum* (L.) Holub, *Melampyrum nemorosum*.

В угрупованнях цієї формації трапляються види, занесені до Червоної книги України [9] (*Epipactis helleborine* (L.) Crantz, *Lilium martagon* L.), а також *Iris hungarica* Waldst. et Kit., включений до III видання Червоної книги*; регіонально рідкісні види — *Primula veris* L., *Digitalis grandiflora* Mill., *Pulmonaria angustifolia* L., *Hypericum montanum* L., *Dianthus stenocalyx* Juz. [1].

* Червона книга України. Рослинний світ / за ред. Я.П. Дідуха. — К.: Глобалконсалтинг, 2009. — 900 с.

Карта рослинності Козарського урочища біля с. Козари Чернігівської обл. (Іржавецьке лісництво). Умовні позначення: 1 — *Querceta roboris*; 2 — *Pineta sylvestris*; 3 — *Pineto-Querceta*; 4 — *Betuleto (penduli)-Pineeta*; 5 — *Betuleto-Querceta*; 6 — *Alneta glutinosae*; 7 — *Cariceto (lasiocarpae)-Sphagneta*; 8 — *Phragmiteto-Sphagneta*; 9 — межі заказника «Козарська дача»

Map of vegetation of the Kozary site near Kozary village, Chernigiv Region (Irzhavets forestry). Symbols indicate: 1–8— formations of vegetation; 9— borders of Kozarska Dacha Nature Preserve

Загалом такі ділянки флористично досить багаті та цінні і їх чимало в досліджуваному урочищі. Але значна частина території масиву трансформована у похідні природного лісу з переважанням асоціацій *Quercetum rubosum (idaei)*, *Quercetum impatiens (parviflori)*, *Quercetum impatiens-urticosum*. Домінують *Rubus idaeus* L. та *Urtica dioica* L., під якими подекуди ще залишаються плями *Convallaria majalis*.

Ближче до центру масиву загальний характер ценозів зберігається, але у деревостані з'являється *Pinus sylvestris* L., зімкненість крон зменшується (до 0,5–0,6), а участь злаків у травостої збільшується (це переважно *Calamagrostis epigeios* (L.) Roth), трапляння *Convallaria majalis* зменшується до 20 %, зростає представленість світлолюбних видів — *Chamaecytisus ruthenicus* (Fisch. ex Wolf) Klásková, *Knautia arvensis* (L.) Coult., *Vincetoxicum hirsutinaria* Medik. Загалом сосново-дубові ліси відіграють істотну роль у рослинному покриві урочища, займають північну та частково центральну ділянки масиву з дерново-середньопідзолистими ґрунтами. Ліси субформації *Pineto-Querceta* представлені, в основному, асоціаціями *Pineto-Quercetum calamagrostidosum*, *Pineto-Quercetum convallariosum*. Деревостан висотою 24–26 м, переважно одноярусний, з *Q. robur* (середній діаметр — 24–26 см) та *P. sylvestris* (із діаметром стовбура 20–22 см). Склад деревостану — 7Д 3С. У підліску подекуди трапляються *Sorbus aucuparia*, *Crataegus curvisepala*, *Berberis vulgaris* L. Підріст — із поодиноких особин *Acer*

platanoides L. Травостій із загальним проективним покриттям 75—80 %, крім домінантів різних угруповань (*Convallaria majalis* — 60 %, *Calamagrostis epigeios* — 45—50 %), формують такі асектатори, як *Majanthemum bifolium*, *Lathyrus vernus* (L.) Bernh., *Festuca gigantea* (L.) Vill., *Viola mirabilis* L. У складі ценозів субформації *Pineto-Querceeta* виявлені рідкісні види: *Pulsatilla patens* (L.) Mill. (занесений до Додатку I Бернської конвенції), *Epipactis helleborine*, *Lilium martagon* [9], багато популяцій *Iris hungarica*. Навесні зафіксовані й численні квітучі екземпляри *Primula veris*, *Pulmonaria angustifolia*, які охороняються у Чернігівській обл. Також поширений *Juniperus communis*, який у лісах цієї субформації формує невеликі куртини (до 15 м²). Середня висота екземплярів — 1,5 м із молодими бічними численними пагонами до 40 см. Найвищі особини досягають 4 м.

Ценози формації *Pineta sylvestris* відзначені переважно у східній частині масиву на дерново-слабопідзолистих, піщаних і супіщаних відносно бідних ґрунтах, на терасах невеликих приток Остра. Представлені здебільшого угрупованнями групи асоціацій *Pineta graminosa*. Основною асоціацією є *Pinetum calamagrostidosum (epigeioris)*. Ценози формуються на піщаних підвищеннях. Деревостан практично одноярусний, утворений *Pinus sylvestris* із зімкненістю крон 0,4—0,5, заввишки 20—22 м, середнім діаметром 18—20 см та віком близько 60 років. Підлісок майже відсутній. Смугою при дорозі іноді трапляється *Amelanchier spicata* (Lam.) K. Koch заввишки 3—4 м. Травостій розріджений (20—25 %), найбільшу частку в ньому становить *Calamagrostis epigeios* (10—15 %). Участь інших видів незначна, вони утворюють куртини, оскільки землю вкриває опала хвоя. Серед основних видів угруповань даної формації, характерних для соснових лісів, відзначимо *Peucedanum oreoselinum* (L.) Moench, *Rumex acetosella* L., *Viscaria vulgaris* Bernh., *Chamaecytisus ruthenicus*, *Thymus marschallianus* Willd., *Chondrilla juncea* L., *Sedum ruprechtii* (Jalas) Omelcz. В освітленій смузі вздовж дороги виявлено популяцію *Jurinea pseudocyanoides* Klok., занесеного до Додатку I Бернської конвенції. Вона налічувала близько 10 екземплярів, які квітували, мали високу життєвість.

Ліси субформації *Betuleto (penduli)–Querceeta* трапляються фрагментарно на дерново-підзолистих ґрунтах на невеличких, дещо знижених ділянках, місцями біля боліт. Основна асоціація — *Betuleto–Quercetum franguloso-moliniosum*. На площах з меншим зволоженням формуються ценози асоціації *Betuleto–Quercetum convallarioso-pteridiosum*. Практично одноярусний деревостан із зімкненістю крон 0,7 складається із *Quercus robur* (середній діаметр — 28—30 см) та *Betula pendula* Roth (20—22 см) заввишки 24—26 м. У підросі — поодинокі особини *Populus tremula*. Підлісок розріджений, до його складу входять *Frangula alnus*, *Swida sanguinea* (L.) Opiz. Травостій (70—75 %) диференціюється на два під'яруси, домінує *Pteridium aquilinum* (40 %), а співдомінує — *Convallaria majalis* (25 %). Видами-асектаторами є *Agrostis tenuis* Sibth. (5 %), *Melampyrum nemorosum* (1—2 %), *Cruciata glabra*, *Torilis japonica*, також відзначені регіонально рідкісні види (*Digitalis grandiflora*, *Pulmonaria angustifolia*) та вид, занесений до Червоної книги України (*Epipactis helleborine*).

Ліси субформації *Betuleto (penduli)–Pineeta* розташовані фрагментарно по всьому урочищу на відносно рівних ділянках з невеликим підвищенням і дер-

ново-підзолистими ґрунтами. Представлені переважно асоціацією *Betuleto–Pinetum sorboso-pteridiosum*. Деревостан (зімкненість 0,7) утворюють *Pinus sylvestris* заввишки 28—30 м, діаметром 46—48 см та віком 60—70 років (окремі екземпляри — до 80) і *Betula pendula* заввишки 22—24 м, діаметром 18—20 см і віком 30—35 років. У підрості — численні особини *B. pendula* заввишки до 10—12 м з діаметром стовбура до 10 см. Підлісок має висоту 4—5 м та зімкненість 0,2—0,3, сформований із *Sorbus aucuparia* з домішкою *Frangula alnus*. У двоярусному травостої із загальним проективним покриттям 65—70 % домінує *Pteridium aquilinum* (40 %) заввишки до 80 см. Співдомінує *Calamagrostis epigeios* (20 %) висотою до 60 см, видами-асектаторами виступають *Agrostis tenuis*, *Impatiens parviflora* DC., *Cruciata glabra*, *Majanthemum bifolium*. Відзначені також «червонокнижний» *Epipactis helleborine* і *Equisetum hyemale* L., який на Чернігівщині трапляється спорадично.

Ліси формації *Alneta glutinosae* займають невеликі ділянки здебільшого біля боліт на торф'янистих ґрунтах. Переважають асоціації *Alnetum urticosum* (*dioicae*). Деревостан із зімкненістю 0,8 сформований із *Alnus glutinosa* (L.) Gaertn. заввишки 18—20 м та діаметром 20—22 см. Підлісок не сформований, поодинокі трапляються *Swida sanguinea* (L.) Oriz заввишки 2,5 м. Загальне проективне покриття травостою становить 65 %, частка *Urtica dioica* — 50 %. Виявлені *Dryopteris filix-mas* (L.) Schott., *Solanum dulcamara* L., *Lycopus exaltatus* L., *Veratrum lobelianum* Bernh., *Iris pseudacorus* L.

Крім лісових ценозів, у цій частині урочища на невеликій ділянці південно-західної експозиції, що входить до даної формації, на освітленому підвищенні виявлено фрагмент асоціації *Cerasetum fruticosi* (*purum*), утвореної регіонально рідкісним видом *Cerasus fruticosa* Pall. заввишки 0,8—0,9 м. Площа популяції на стадії плодоношення — близько 90 м², зімкненість крон — 0,5. У травостої із загальним проективним покриттям 30 % найбільшою є частка *Agrostis tenuis* Sibth. та *Geranium sanguineum* L. (по 10 %).

У рослинному покриві Козарського урочища вагому роль відіграє болотна рослинність, яка здебільшого займає його південно-східну частину. В системі торфово-болотного районування ця територія входить до торфово-болотної області Лісостепу торфово-болотного району Лівобережного Лісостепу [5].

Мезотрофні болота в Україні зосереджені на Поліссі і лише інколи трапляються у південніших регіонах [7]. Досліджувана територія розташована поблизу екотонної смуги між Поліссям та Лісостепом, тому виявлені тут ділянки мезотрофних боліт є досить рідкісними та цінними. Вони займають площу близько 6 га. Переважають ценози формацій *Cariceto* (*lasiocarpaceae*)—*Sphagneta* і *Phragmiteto*—*Sphagneta*, представлені асоціаціями *Caricetum* (*lasiocarpi*) *sphagnosum* (*fallacis*) (основна асоціація мезотрофних боліт України) та *Phragmitetum* (*australi*) *sphagnosum* (*fallacis*) — типові угруповання мезотрофних боліт Полісся.

Це досить обводнені болота, здебільшого відкриті, трапляються окремі невеликі екземпляри (0,6—2,0 м) *Betula pubescens* Ehrh., *Populus tremula*. Із чагарників ближче до периферії боліт відзначені поодинокі екземпляри *Salix cinerea* L. та *Frangula alnus*.

Травостій осоково-сфагнових боліт одноярусний, заввишки до 80 см, із загальним проективним покриттям 90 %. Домінує *Carex lasiocarpa* Ehrh. (80 %), асектаторами виступають *C. elata* All., *Phragmites australis* (Cav.) Trin. ex Steud., *Peucedanum palustre* (L.) Moench, *Lysimachia vulgaris* L., *Naumburgia thyrsoflora* (L.) Rchb., *Comarum palustre* L. По краях виявлені невеликі смуги *Juncus effusus* L., який росте на сфагнумі. Моховий покрив (70 %) формує *Sphagnum fallax* із домішкою *S. cuspidatum*.

Очеретяно-сфагнові угруповання займають краще обводнені ділянки боліт, де вода стоїть у зниженнях. Деревя відсутні, відзначені лише поодинокі куртини *Salix cinerea*. Проективне покриття трав'яного ярусу — 70 %. Перший ярус (заввишки до 2 м) утворює *Phragmites australis* (60—65 %), другий — *Eriophorum angustifolium* Honck. (2—3 %) та *Comarum palustre* (5 %), поодинокі трапляється *Naumburgia thyrsoflora*. Моховий покрив становить 80 %, сформований *Sphagnum fallax* (70 %) із домішкою *S. flexuosum*. Перед болотом виявлена смуга завширшки 10 м із *Molinia caerulea* (L.) Moench, *Carex ericetorum* Poll., *Calluna vulgaris* (L.) Hull.

В урочищі функціонують два природно-заповідні об'єкти місцевого значення — ботанічний заказник «Козарська дача» (387 га) та ботанічна пам'ятка природи «Круг» (3 га) [4].

Пам'ятка природи «Круг» — це колишня ділянка соснового лісу, де близько 90 років тому були висаджені *Larix sibirica* Ledeb., *Picea abies* (L.) Karst., *Robinia pseudoacacia* L. Причому *P. abies* висаджена в центрі ділянки колом діаметром 52 м (звідси і її назва), а *L. sibirica* і *R. pseudoacacia* — по всій території. Композиція дуже мальовнича. Діаметр стовбура окремих особин *L. sibirica* перевищує 1 м, а висота — 35 м.

Масив є досить цікавим як з ботанічного, так і з созологічного погляду. Саме тому ботанічному заказнику «Козарська дача», що в Іржавецькому лісництві (Носівський р-н), пропонуємо надати статус загальнодержавного. Як вказувалося, на його території трапляються рідкісні ценози (дубові ліси з *Juniperus communis*) і низка рідкісних видів (*Pulsatilla patens*, *Epipactis helleborine*, *Lilium martagon*, *Iris hungarica*, *Primula veris*, *Cerasus fruticosa* та ін.). На прилеглих територіях такі рослинні угруповання та рідкісні види відсутні. Тому лісовий масив є унікальним і заслуговує на підвищення статусу до рівня заказника загальнодержавного значення. На цій ділянці доцільно проводити ценотичні та флористичні моніторингові дослідження.

1. Андрієнко Т.Л., Лукаш О.В., Прядко О.І. та ін. Рідкісні види судинних рослин Чернігівщини та їх представленість на природно-заповідних територіях області // Заповідна справа в Україні. — 2007. — Т. 13, вип. 1—2. — С. 33—38.
2. Геоботанічне районування Української РСР. Європейсько-Сибірська лісостепова область. — К.: Наук. думка, 1977. — С. 140—194.
3. Мулярчук С.О. Рослинність Чернігівщини. — К.: Вища шк., 1970. — 209 с.
4. Природно-заповідний фонд Чернігівської обл. / За заг. ред. Ю.О. Карпенка. — Чернігів, 2002. — 240 с.
5. Торфово-болотний фонд УРСР, його районування та використання / За ред. Є.М. Брадїс. — К.: Наук. думка, 1973. — 263 с.

6. *Фізико-географічне* районування Української ССР. — Київ: Изд-во Київ. ун-та, 1968. — 683 с.
7. *Фіторізноманіття* Українського Полісся та його охорона / За заг. ред. Т.Л. Андрієнко. — К.: Фітосоціоцентр, 2006. — 316 с.
8. *Флора* УРСР. — К.: Вид-во ВУАН, 1939. — Т. I. — С. 182—184.
9. *Червона книга* України. Рослинний світ. — К.: УЕ, 1996. — 608 с.

Рекомендує до друку
Ю.Р. Шеляг-Сосонко

Надійшла 15.09.09

Л.В. Дидык

Нежинский государственный университет им. Николая Гоголя

РАСТИТЕЛЬНЫЙ ПОКРОВ КОЗАРСКОГО ЛЕСНОГО УРОЧИЩА НА ЮГО-ЗАПАДЕ ЧЕРНИГОВЩИНЫ

Исследована растительность Козарского лесного массива. Дана характеристика ценозов основных синтаксонов растительности. В сообществах выявлены виды, занесенные в Приложение № 1 Бернской конвенции, Красную книгу Украины и список регионально редких видов Черниговской обл. Обосновывается присвоение заказнику местного значения «Козарская дача» статуса ботанического заказника общегосударственного значения.

Ключевые слова: Черниговская область, лесной массив, растительный покров, редкие сообщества, редкие виды

L.V. Didyk

M.V. Gogol Nizhin State University, Nishyn

THE PLANT COVER OF THE KOZARY (KOZARSKY) FOREST, SOUTHWESTERN CHERNIGIV REGION

Vegetation of the Kozary (Kozarsky) Forest was investigated. Characterization of cenoses of main vegetation syntaxa is given. Species listed in Annex I of the Bern Convention, the Red Data Book of Ukraine, and the regional list of rare species are revealed in plant communities. Justifications are provided for giving the Kozarska Dacha Forest the status of the botanical preserve (zakaznik) of national significance.

Key words: Chernigiv Region, forest, plant cover, rare community, rare species.